

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ імені Т.Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ОНІКІЄНКО Інна Миколаївна

ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНІ МОТИВИ
ЛІРИКИ ПОЕТІВ-ДИСИДЕНТІВ
(В.СТУС, І.СВІТЛИЧНИЙ, І.КАЛИНЕЦЬ)

Спеціальність 10.01.01 - Українська література

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1997

00752125 (M)

Дисертація є рукопис

Роботу виконано у відділі української літератури XX століття
інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Науковий керівник - доктор філологічних наук
КОВАЛІВ Дрій Іванович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
ІЛЬНИЦЬКИЙ Микола Миколайович
- кандидат філологічних наук
КОЦУБІНСЬКА Михайлина Хомівна

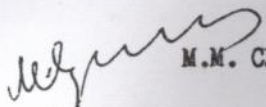
Провідна установа - Тернопільський державний педагогічний
інститут

Захист дисертації відбудеться "26" травня 1997 р.
о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 01 24 02 при Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН
України /252001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4/.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці інституту
літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Автореферат розіслано "21" квітня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.М. СУЛИМА

AB 37.577

Для дослідження обрано поетичну творчість трьох найяскравіших представників нонконформістської літератури - В. Стуса, І. Світличного, І. Калиниці. Дисертаційна робота присвячена розглядові філософсько-естетичних мотивів їх лірики. Кожен із них створив свою власну естетичну концепцію, яка виражала мислення творчого покоління шістдесятників.

Актуальність роботи полягає у висвітленні феномена шістдесятництва. Українські вчені чимало зробили у справі вивчення доробку так званої "першої хвилі" шістдесятників - В.Симоненка, М. Вінграновського, І. Драча та ін.

А проте проблема літературного дисидентства тривалий час лишалася забороненою для наукових студій. Історію її багаторічної діяльності фіксував лише підпільний "самвидав", створюваний самими учасниками руху опору та ті публікації, що з'являлися за кордоном. Нині спостерігаються спроби подати узагальнену картину цього явища в Україні у публіцистичних книгах В. Чорновола: "Лихо з розуму" /1996/, Є.Сверстюка "Блудні сини України" /1993/, Г. Касьянова "Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років" /1995/, літературно-художніх альманахах "Зона", "Біль", "Поле відчай й надії", у "Документах української Гельсинської групи 1978-1982" /1983/.

Водночас з'явився ряд ґрунтовних літературознавчих розвідок /М. Коцюбинська, Д. Стус, І. Давба, М. Жулинський/, присвячених висвітленню літературного дисидентства.

Актуальність даного дисертаційного дослідження зумовлена не лише потребою узагальнення наявних спостережень над творчістю "в'язнів сумління". Вона полягає в потребі осмислення її філософсько-естетичної концепції.

Д-р іст. В. Стефанишин
АН України
AB 37.577

Мета і завдання роботи :

- осмислити й охарактеризувати суть дисидентської естетичної концепції буття людини через характеристику концептуальних мотивів лірики В. Стуса, І. Світличного, І. Калинця;
- висвітлити естетичні погляди обраних поетів, висловлені ними протягом літературно-критичного дискурсу, розпочатого шістдесятниками;
- розкрити інтертекстуальний контекст дисидентської естетики, що своїми художніми, психологічними, тематичними перегуками відновлює зв'язок із попередньою літературною традицією, доповнює і розкриває глибину феномена шістдесятництва, а також накреслює шляхи подальшого розвитку української літератури.

Оскільки основним предметом даного літературознавчого аналізу є філософсько-естетична проблематика творчості поетів-дисидентів, то інші її засоби, аспекти, версифікаційна майстерність розглядаються лише побіжно, аби не відволікатися від основного завдання дисертаційної роботи. У дослідженні робиться спроба осмислення суті посттоталітарної концепції буття людини у свідомості українських поетів-"в'язнів сумління".

Визначальним, на думку дисертанта, залишається той факт, що першопричиною виникнення нової естетики й усієї духовної опозиції були форми і методи зовнішнього насильства. Тому дисиденти не могли цілком звільнити свої твори від "зовнішніх атрибутів неволі"¹.

В результаті здійсненого дослідження простежується перехід від зовнішнього виміру страждань до внутрішнього, багатовимірності цього почування, що розгортається за принципом палімпсе-

¹ Стус Д. Передне слово до зб. поезій В. Стуса "Золотокоса красуня". - К., 1992. - С. 4.

стів, "коли від спільного центру відходять більші і менші смислові кола"¹.

У дисертації зроблено спробу розкрити психологію вироблення душевного стану витривалості і його значення у свідомості виокремленої дисидентами "homo patiens". Людина, що страждає, значновіров визначає людину-незгодну, себто "homo dissidens", не вичерпуючи, однак, усієї її сутності. Тож глибокою емоційною потребою дисидента була протидія безруху, поклик чину /І.Світличний/, а також надія на можливість оживити людське серце, "упованіє" /І.Калинець/ на милосердя і співстраждання.

У методологічному плані дослідження базуються на положеннях філософії екзистенціалізму, в якій характеризується доба масових суспільств і почування в них особистості /Ортега-і-Гассет/, ви-творюється система захисту індивідуальності, що у вирі хаосу й абсурдного побутування людських стосунків втрачає сенс власного існування /К.Юнг, В.Франкл, А.Камю/, порушується проблема людської сутності з погляду відповідальності за світ /Ж.П.Сартр/.

Методологічними засадами роботи стали також положення педагогічної та психологічної антропології /К.Ушинський, Е.Фромм/, сучасного психоаналізу /К.Юнг/ та логотерапії /В. Франкл/.

Дисиденти у своїй творчості тлумачили "естетику страждання" крізь призму прекрасного; вони обстоювали ідеал високодуховної, незалежної від зовнішнього тиску особистості, через формування якого бачили шлях досягнення й ідеалу національного.

Так, у статті В. Стуса про творчість В. Свідзинського знаходимо й містке визначення естетичної платформи художнього дисидентства: "Наша естетика - то естетика страждання... В культурі страждання - вся філософія мистецтва і вся його велич з таємни-

¹ Кошубинська М. Перегук душ //Слово і час. - 1991.-№5. -С.3.

чими феноменами катарсису..."¹.

Методологічними основами дослідження стали також праці, присвячені вивченню міфологічно-символічного мислення українців /М.Костомаров, Г.Грабович/, символічної системи оккультизму, а також "архетипів колективного підсвідомого". Останнє гасло трактується в аспекті вугівського психоаналізу, застосування якого дало змогу певнов міров розкрити закованість дисидентської поезії, створеної у символічному ключі.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання її матеріалів для глибокого вивчення творчої спадщини української духовної опозиції 60-80-х років ХХ століття, для розуміння генезису та еволюції "в'язничної" лірики зокрема і всієї культурологічної думки.

Матеріали дослідження можуть бути використані при читанні вузівського курсу лекцій з новітньої української літератури, у таких спецкурсах і спецсемінарах, як "Поезія 60-80-х років ХХ століття", "Розвиток естетичної української літературної думки", а також при проведенні уроків з української літератури та вечорів поезії в середніх загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладах, при написанні курсових і дипломних робіт тощо.

Апробація роботи

Основні положення дисертації лягли в основу повідомлень на наукових конференціях у Криворізькому державному педагогічному інституті /1995,1997/ та Ізмаїльському педінституті /1993/, а також були використані при проведенні факультативних занять у гуманітарній гімназії та природничо-математичному ліцеї м. Кривий Ріг /1996/.

¹ Стус В. Зникоме розцвітання. Пожн.зібр.тв. - Львів, 1994. -

На захист виносяться такі положення дисертації:

1. Основними в естетичній концепції українських дисидентів виступають мотиви страждання, героїчного чину і милосердя. Втілений через розгортання цих мотивів трагічний катарсис не є регресивною тенденцією до самознищення і покорі, а є запорукою збереження людини від апатії і духовного омертвіння.
2. Внутрішній феномен людини незгодної /*homo dissidens*/ визначають, по-перше, людина, що страждає /*homo patiens*/, і, по-друге, смисли існування, реалізовані у формах героїчного чину і співстраждання.
3. Досліджувана у поезії "в'язнів сумління" посттоталітарна концепція буття людини розглядається як одна з духовних опозицій мистецтву "соціалістичного реалізму".

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

Обсяг дисертації - 150 сторінок машинопису.

З м і с т р о б о т и

У вступі обґрунтовується наукова актуальність теми, визначається новизна, мета і завдання дослідження, зміст кожного розділу, пояснюються вживані терміни. Тут порушуються основні проблеми і висвітлюються ті критерії підходів, на яких базується подальше дослідження.

Першим з джерел виникнення естетичних концепцій дисидентів, на думку дисертанта, слід вважати давню традицію інакомислення, починаючи ще від зображеного у творчості І. Калинця та І. Світличного літописного співця Митуся і пізнішої опозиції владі Г. Сковороди. Та якщо у добу Сковороди суспільство визнавало потребу духовних учителів, то вже у ХІХ столітті, як визначає дослідниця філософії української ідеї О. Забужко, зворотним боком

будительства ставть самота і страждальність¹. Саме ці мотиви притаманні "Кос-Аральському" циклу Т. Шевченка. Досліджуючи творчість І. Франка, О. Забужко звернула увагу на те, що поет увесь час соромився зображувати "свої розпакування", котрі, на його думку, могли вселити почуття зневіри в народ, що й без того перебував на роздоріжжі. Не сприймавши струменя страждальності у європейському модернізмі, І. Франко, однак, уславився своїм "Зів'ялим листям", в якому панує власне елегійний настрій. Не випадково міжнародний Пен-Клуб премії ім. І. Франка удостоїв поета-дисидента, поета-майстра елегій, "тлумача осені", що називав свої вірші "дочасно зів'ялим листям, хоч і калиновим", І. Калинця

Поєднати ідеал особистісний з ідеалом національним, що за переконанням І. Франка, досягається у "найстрашніших муках і терпіннях" і в його час лежав "поза межами можливого"², вдалося у формі героїчного чину українським дисидентам. Дослідники /Г. Касьянов/ відзначають спільність ідей шістдесятників з культурницькими ідеями ХІХ століття. Покоління шістдесятників доводилось порушувати ті ж проблеми, які турбували українську інтелігенцію в минулому столітті: захист і популяризація рідної мови та культури, повернення народові відчуття національної причетності. Вони постають і в ліриці поетів-дисидентів. Витворюючи у легендах, притчах, архетипічних образах, альясах образ України, поети черв оповіді про пережиті страждання Вітчизни намагалися пробудити національну свідомість народу.

Другим джерелом естетики дисидентів можна вважати західну філософію та психологію, в яких розглядалися питання, що бенте-

¹ Див.: Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. - К., 1994. - С. 66.

² Франко І. Поза межами можливого. Тв. в 50 т. - К., 1986.- Т. 45. - С. 267.

жили й українських "в'язнів сумління", - збереження індивідуальності у масовому суспільстві, подолання відчуття екзистенційного вакууму, уміння віднаходити втрачені смисли існування. Увібравши в коло своїх інтересів таку проблематику, дисиденти торкалися тематики, що їй уникала офіційно визнана література.

Увійшовши в літературу на початку 60-х років ХХ століття, покоління шістдесятників отримало можливість вільно думати і писати про життя в зв'язку із ситуацією суспільної "відлиги". Однак вже у кінці 60-х років творча інтелігенція була поставлена у ситуацію "реставрації" реакції /І.Світличний/ і відчула себе спочатку духовно, а пізніше й фізично ув'язненою. Звідси й термінологія духовної опозиції. Ті, хто розпочинали естетичну полеміку з офіційною владою, літературою, мораллю на всіх рівнях людських стосунків, увійшли в історію спочатку як "інакомислячі", пізніше - як "в'язні сумління" і нарешті, у зв'язку з їх правозахисною діяльністю у 70-80-х роках, набули статусу "дисидентів у законі" /І. Світличний/.

Терміном "в'язні сумління" на Заході, в українській діаспорі стали називати в'язнів радянських політичних таборів, засуджених за особисті переконання. Цей термін став згодом поширюватись і на тих, хто, перебуваючи на волі, не відчував себе вільним, - відчуття, притаманне духовній особистості у дисидентській ліриці. Через переживання неминучого ув'язнення дисидентська творчість відбулася під знаком "долі, котру не можна змінити" і під котрою відомий німецький психолог В.Франкл убачав "справжні страждання"¹. У подібній ситуації найбільше важить ставлення людини до чинників, що обмежують її життя. Ввівши в психологію поняття "цінностей ставлення", Франкл зазначає, що вони ширші,

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла.- М., 1990. - С. 301.

ніж смисл, котрий можна знайти в стражданні: "Страждання - це всього тільки один аспект того, що я називаю "трагічною тріадою" існування людини. Її складають біль, провинна й смерть"¹.

У дисидентській ліриці зображається вироблення стоїчної витривалості, що стало основов етичної поведінки людини-незгодної і допомагало переходити страждання у почуттях екзистенційного тривання і терпіння. Вироблення такого душевного стану, що "мобілізує людину, не дає їй - закинутій у краї присуду - змоги опуститися, махнути на долю рукою, дійти до межі зради" /1. Калинець/², було глибоков емоційнов потребов дисидентів і зумовило філософсько-естетичні мотиви їх лірики.

У першому розділі дисертації "Естетика страждання" у поетичній творчості В. Стуса" розглядається лірика трьох збірок поета "Зимові дерева" /60-ті роки/, "Веселий цвинтар" /1970/, "Палімпсести" /в'язнична лірика/.

Аналіз конкретних віршових текстів засвідчив, що Стусова естетична концепція будується на протиставленні двох центральних символів - "веселого цвинтаря" і дороги боль. Потворне явище деградації суспільства долається естетично викінченим ідеалом.

Уже перша збірка "Зимові дерева" розкривала глибину самопочувань, що відбивали драму відчуженості. Наростання боль в душі відбувається через існування "сотні збайдужених більм" /1, 89/³. Біль призводить до розколу душі на "окраї" і загубленості їх у "западині екзистенції" /1, 55/ і, прокладаючи дороги

¹ Франкл В. Там само. - С. 302.

² Струк Д.Г. Вступна стаття до видання "Невольничча муза". - Балтимор - Торонто, 1991. - С. II.

³ Стус В. Збір. творів: У 7 т. - Львів, 1994. - Т. I

Далі цитується за вказаним виданням.

серця, визначає дорогу поетової долі: "Дороги серця - як дороги долі" /2, 69/. Тут страждання стали самодостатньою характеристикою ліричного героя і поставили його в опозицію до "веселого цвинтаря".

"Веселий цвинтар" - символ, що розкриває механізм руйнації людської особистості. Змальований В.Стусом театр абсурду контрастує з широким спектром переживань людського духу. Викликати співстраждання, пробудити приспані душі - найхарактерніший дисидентський спосіб збудити приспану національну свідомість.

У розділі розглядається динаміка духовно-інтелектуального освоєння образу "погребовиська" в українській літературі, що став одним з основних чинників дисидентської естетики.

Період ув'язнення В.Стуса /1972-1979/, художньо задокументований періодом "Палімпсестів" у творчо-виражальному плані став міфологічним розгортанням символу дороги і духовним доланням судженого шляху - "хреста і долі" /2, 12/.

Центральним тут є осмислення офіри. Дисидентський духовний шлях співвідноситься з найвищими моральними імперативами, суголосними християнській етиці. Найсильніший мотив - спроба ієрархічної побудови світу з розіп'ятим за відданість своїм ідеалам Ісусом Христом. Ось одне із Стусових самоокреслень: "...ти янголе, / припнутий гострожалими списами / до тіла власного - хреста подоба" /2, 35/. Цей основний символічно-міфологічний образ дисидентської лірики трактується у поезії В.Стуса таким чином: з одного боку, душа живе прекрасним, її "протоки" - то "правда і добро, краса і щедрість, і любов". З другого ж боку, вони "почвари", дар зловісний, що більше забирає, ніж дає /2, 118/. Сповідання цієї віри вимагає добровільної жертви і згоди вершити смертну путь. Поет переконаний, що через нього реалізується Божий задум. У цьому ж сенсі поет розглядає свою відданість пое-

зії - як "приділ", як долю. Бажання через свої вірші зробити світ кращим виявилось сильнішим за бажання жити земним життям, "косити сіно чи садити сад..." /2, 44/. Прикметно, що Д.Стус у своєму дослідженні також відзначає, що у творчості В.Стуса періоду ув'язнення "на перший план виступає аспект власне естетичний: відбувається фетишизація естетики як домінанти творчого процесу"¹.

Однак самоусвідомлення "за межю, за ріллею" - найболючіше місце поетової естетики, осмислюване як дорога "самопочезання", "самопроминання", як шлях від себе, на якому втрачено "прикорні свої" /2, 48/. На цьому шляху описано стан екзистенційного перебування на краю душі, немов над урвищем. Стус, змальовуючи у "Палімісестах" себе як "страстотерпця", виступає однак і великої сили поетом-мислителем, що благословляє свою дорогу, "котров біди йдуть шасливі" /2, 69/. Через примирення опозиційних понять витворюється нове, позбавлене однобічності розуміння життя.

Достоту рількеанським даром всеохопності світу перейняте поетове вслухання, вдивляння в усесвіт. У драматичному діалозі з мовчазним космосом "дійова особа - серце" /2,77/. Супроти нього-таємнича порожнеча всесвіту, яка викликає рішучий внутрішній спротив незламного духу, оскільки загрожує руїною всьому живому: "Смертна навза вже обтяла пуповину екзистенцій" /1, 66/.

Зупинка над урвищем небуття - то "болю епіцентр" /1, 45/. Від нього колами розходяться інші почування. Серед них - переживання падіння людської душі і її волі до самовідродження: "через смерть вертай до існування" /2, 162/.

Суть Стусової "естетики страждання" - у спробі осмислити всю складність, неоднозначність і вагомість духовного воскресін-

¹ Стус Д. Автореферат дисертації. - К., 1995. - С. 7.

ня. Духовної висоти поет досягає, пройшовши всі "форми іспитів" /2,51/. У його символі-визначенні "всеспадна дорога до Бога" закодовано трагічний рух дисидентського життя через смерть у безсмертя.

Д.Стус зазначає, що у реальному тюремному життєіснуванні Василя Стуса майже повністю відсутні культурні і просто життєві контакти. Ця обставина зумовлює "розмивання" межі між буттєвим та духовним існуванням¹. Ця гіпотеза правомірна для означення в'язничного буття всіх дисидентів. Прикметним для їх творчості стає прийом наповнення спорожнілого теперішнього спогадами ідеалізованого минулого або уявою, візією того, що тепер відбувається з їх рідними там, за межею. Як правило, у центрі цих видінь - жіночий образ, споживаний високої смислової навантаженості у дисидентській естетиці. Для поезії В.Стуса характерним є експресіоністичне окреслення жіночої руки, що "беззахисна, самотня і тонка" /2, 22/ посилає молитви до Бога. Втілюючи в образі Богородиці також і образ матері, поет намагається передати материнську тугу за втраченим сином. Її руки він зображає як "склякі від горя", що у молитві пивуть "крики своєї любові" /2,115/ під знаком страждання, зумовленого суворою дійсністю. Рис згорьованої жінки набуває також душа, що, відділившись від тіла, діє немовби незалежно від волі поета: "...плечима/ жіночими здвигне, чоло підносить: / сині пальці пучков складе,/ то й молиться до чорноти в очах..." /2, 62/.

Поетове філософсько-критичне осмислення механізму руйнації людської особистості, процесу зникнення індивідуальності було новою спробою будителства національної свідомості, наголошенням важливості естетичної переоцінки цінностей суспільством. Змально-

¹ Стус Д. Там само. - С. 5.

вані у міфологічному символі дороги відображали страдний шлях дисидентів до істини, протягом якого втілювалось прагнення естетичного ідеалу - форми духовних іспитів відобразили процес Стусового "самособкопнення", що характеризував посттоталітарну естетичну концепцію буття суб'єкта, який прагнув звільнити себе від догм тогочасної панівної ідеології.

У другому розділі "Мотив героїчного чину "гратованої" лірики І.Світличного" розглядаються твори поета в їх органічному зв'язку з перекладами віршів Беранже, що увійшли до останньої виданої в Україні його книжки "У мене - тільки слово" /1994/. Естетична концепція І.Світличного, як і концепція В.Стуса, також побудована на протиставленні.

Усталеним міфом тоталітарного суспільства "У кого сила, в того влада... Важливо що, байдуже як"; "Таке життя"; "Вільний птах поет, співає що хоче і співає як хоче" тощо протиставляється художній задум мефісто-фаустівської людини та естетична концепція людини-громадянина. Задля розкриття змісту мефісто-фаустівської людини, у розділі аналізуються літературно-критичні праці І.Світличного дов'язничного періоду, в яких він виявляє своє зацікавлення світовою фаустівською культурою і змалюванням образу Фауста в українській літературі, прагне осмислити його з огляду на нові філософсько-естетичні проблеми 60-х років.

Під час аналізу творів В.Гете "Фауст" і Т.Манна "Доктор Фаустус" /роману, надзвичайно популярного у 60-ті роки серед опозиційно настроєної інтелігенції/ та зіставлення їх з поетичним циклом І.Світличного "Мефісто-Фауст" показано, що коли для Гете і Манна центральною була потреба осмислення втраченої Фаустом свободи волі, то художнє завдання українського поета - показати наслідки дуалізму фаустівської душі. Традиційна для

українських літераторів вимога ширості в житті і в мистецтві, характерна для "культурництва" другої половини XIX століття, стала для всього шістдесятництва синонімом достеменності й особливо актуалізувалась у творчості поетів-дисидентів. Із цим гаслом безпосередньо пов'язана і концепція мефісто-фаустівської людини. Фаустівські муки непевності через боліше відчуття фальшивості основних принципів побудови суспільних стосунків, підміну понять і цінностей спричиняють еволюцію героя і його прозріння. В такий спосіб І.Світличний відкриває власний вимір страждання, пов'язаний із сумнівами, драматичнов роздвоєність героя між правдою і неправдою.

Образ Фауста особливо цінний своєю незгодою, спротивом тим силам, що руйнували людський Дух, екзистенційним почуттям провини. Намір поета - пробудити у свідомості людини думку про власну відповідальність та власну причетність до злочинів епохи. Викривальний сміх поета стосується і, зокрема, засобів влади, доводить облудність міфічної ідеї прогресу, за якою криється смисл терору. Засобами сатири укрупнюються сфальсифіковані суспільством поняття, розкривається невідповідність між поняттями "безчестя й честь, добро і зло, святе натхнення й ремесло"¹.

Через нове осмислення образу Фауста треба підходити до розуміння концепції антигероя у "гратованій" ліриці І.Світличного. Духовні драми у добу тоталітаризму перетворюють героїв на антигероїв. В епоху "масових суспільств" цюється думка в особі інтелігента і філософа. Фауст, Гамлет, Сковорода - ті, хто здатен був мислити про сенс власного і людського буття, пішли "у тундру, ведмедів насти" /107/. Фауст дозволяє Мефістофелєві ви-

¹ Світличний І. У мене - тільки слово. - Х., 1994. - С. 97.

Далі цитується за цим виданням.

користувати себе для аморальних вчинків. Через те "Мефісто-Фауст" - моноліт. Однак "Мефісто-Фауст" не є гармонія об'єднання у простодушно-диявольському розумінні, а дисгармонія опору, що виражає авторську надію на потенційні можливості людини чинити опір злу.

Вірші І.Світличного асоціюються із прикметними ознаками української традиційної лірики з її вольовим імперативом про "слово-зброю". У своїх енергійних, не переобтяжених тропами віршах, поет також використовує слово як засіб пробудження денацио-налізованої, деперсоналізованої людини. Це прагнення відбилось, зокрема, й у циклі "Тратовані сонети", в якому сарказм та ліричний струміння своїм несподіваним поєднанням укривають мотив роздумів про самотність і вимушене мовчання ув'язненого поета.

В осмисленні забороненого слова постає цікаво інтерпретований І.Світличним образ язичника, еретика, як одне з авторських самоокреслень. Язичник - образ опозиційний до офіційної ідеології, приваблює поета відданістю вірі батьків і неприйняттям силіміць накиннутих догм.

Не сприймаючи тогочасної дійсності з її огидними явищами безхребетності мас, недоросту форм і думок, поети прагнули "не-донарод" доростити до свідомості нації. Так в обстоєванні національного ідеалу у дисидентській ліриці виникає мотив потреби для "сліпонароджених в тюрмі" /І.Світличний/, духовного керманіча, вождя-язичника, пророка, посланця.

У розділі розглядаються особливості будительства І.Світличного, втілених, зокрема, у поемі "Архімед", що порівнюється з поемою Б.Плужника "Галілей". Показано, що будительство І.Світличного покликане кристалізувати аморфність людської душі енергією спротиву, що набуває бунтарного вигляду будь-якому насиль-

ству. Ефективність зорових образів підсилює звуковий образ дзвону.

Лірика І. Світличного з її основним мотивом героїчного чину - яскравий приклад поєднання естетичних та громадських ідеалів. В ній звучить думка про призначення митця обстоювати честь і гідність своє і свого народу, водночас залишаючись майстром слова, художником, цілісною натурою, його можливість "служити суспільству" лише вільно розвиваючись. Це був вихід на новий простір громадянської лірики.

Повсякчас демонструючи у своїй ліриці приклад героїчного чину, автор намагається у такий спосіб компенсувати брак його у реальному житті українців. Його особистісний ідеал - людина, спроможна зіграти коронну роль у своєму житті: "Себе зіграйте! Свій хребет! / Зіграйте випростано, струнко / Себе!" /77/. Пристрасне обстоювання чітко сформульованого морального кодексу гідності і честі людини досягає свого апогею у символі "козацька голова - на палі" /42/. Ідеал поета - незалежний від "почестей і медалей" національний герой. Свідома ідеалізація героїки відчувається у його образах - символах Митуси, язичника, "козацької голови - на палі", Курбаса, Стуса, Калинця. У надрах міцно згармонізованого сюжету, найчастіше вираженого у формах сонета, сонетина, рондо, пульсує сильний ліричний струмінь, що виражається в авторському привітанні життєвої стихії /"Язичницька весна"/ і творчого новаторства /"Верлібр", "Поезія"/.

Вірш І. Світличного, у глибині якого закодовано переконання в тому, що "ми всі опришки"¹, подібний до шевченківського, власне, "гайдамацького" стилю. Історіософічні фрагменти лірики поета, що з'являються у прагненні відродити етнографічну пам'ять

¹ Світличний І. Ми всі опришки // Сучасність. - 1994. - №2. - С.143.

народу, дають підстави порівнювати його поетичний доробок із національним "героїчним епосом", в якому обстоювалась цінність як людської індивідуальності, так і національної спільності.

Стильове ядро лірики І. Світличного сформувала життєва позиція духовного спротиву насильству. В циклі "Я дисидент" /IIІ4/ поет відкрито заявляє про прийняття статусу дисидента "в законі". Героїчний чин, що творився безпосередньо на очах, був прямим викликом владі. В добу тоталітаризму чин набуває не лише ознак традиційної героїчності, а й екзистенційних ознак, що виразились у викладі концепції посттоталітарного буття суб'єкта, серед принципів якої:

- незгода бути засобом досягнення мети тоталітарного суспільства;
- обґрунтування екзистенційної ситуації між життям і смертю /"власне завжди готовий"/;
- протиставлення високих естетичних принципів - насильству.

Третій розділ "Мотиви стоїчної витривалості та милосердя у поетичній спадщині І. Калинця" присвячено розглядові естетичної концепції поета на основі аналізу двох томів його поезії - "Пробуджена муза" і "Невольнича муза", а також повісті "Молімося зорям дальнім" /1973/. У дослідженні робиться спроба "синтетичної інтерпретації творчості поета", на актуальності якої наголошують сучасні дослідники, зокрема М.Павлишин^І. "Вираз послідовного світобачення" поета взято під кутом зору вивчення екзистенційного світу героя. У зв'язку з цим велика увага приділяється модифікаціям чи художньо-смысловому сенсу метафор-символів "терном увінчана голова" /П.М., 249/ й "жінка неустанного милосердя" /Н.М., 157/.

^І Павлишин М. Герб меланхолії: поезія Ігоря Калинця // Сучасність. - 1996. - № 9. - С. 92.

За словами поета, його муза прокинулася, щоб "висвітлити біль українського серця"¹. У віршах його першої збірки "Відчнення вертепу" звучать мотиви високої національної напруги. Вони "виражають авторську позицію національного самозахисту"² через зображення великого болю, породженого втратою неперепутних цінностей, що містили у собі універсальні смисли буття.

Поезія І.Калинца, як і поезія В.Стуса, має глибоке релігійне коріння. Однак це релігійність, заснована, за визначенням М.Павлишина, "на інтелектуальних та естетичних барокових принципах" /Павлишин М. Там само, 92/. Справді, символічні образи його поетичного космосу - лицар, Дон Кіхот, Вероніка, Лада, Богородиця із Красова, Григорій Плугатар, поет - мандрівний філософ, Муза - відповідають бароковому образіві "гордої і тихої людини"³. Туга поета - за українцем тихим і миролюбним, що, працюючи біля землі, набував здатності розмірковувати, і рис розважливості. Не випадково його естетичний ідеал, оберіг - Молода Родина, якій допомагає вижити ще гіркнуча в ній Одробина Селянської крові /Н.М., 411/. Бароковий світогляд, на думку дисертанта, зумовив поступову заміну душевного стану поета, що призвело до зміни основних мотивів його поезії.

У "Пробудженій музі" спостерігається розгортання стану екзистенційної непевності, відчуженості, безнадії /"Хроніка осмислень"/. Причина поетового болю - небажання людей порозумітися, "дорахуватися однодумця". Доки цього не сталося, доти пануватиме його драматична відмежованість від світу - "по сей бік дощу".

¹ Калинець І. Пробуджена муза. Поезії. - Варшава, 1991.- С. 3.

² Салига Т. Його терновий огонь /Спроба літературної сильвети

Ігоря Калинца/ // Українське слово. - 5.03.92 р.- С. 9.

³ Макаров А. Світло українського Бароко. - К., 1994.- С. 175.

/П.М., 232/. Калинцева концепція посттоталітарного буття людини також відрізняється тим, що суб'єкт перебуває у пошуках своєї точки спротиву. Віднаходить він її у духовному зв'язку з дисидентами. У збірці "Підсумовуючи мовчання" /1970/ /"Триптих для А.Горського"/ у символічно-міфологічному ключі осмислюється доля в'язнів сумління, свідомо обрана ними самими. Її складають вигнання, смерть, безсмертя. Переживаючи разом із побратимами "страсті хресного шляху", поет у символічному образі "терном увінчаної голови" /П.М., 249/ хотів закарбувати у вічності силу їх нескореного Духу в елегійних почуваннях сподівання, страждання, тривання, вінування, терпіння /"Кравид з елегіями"/. Вже тоді основний у поезії мотив страждання розгортається як такий, що його - завдяки елегійному /меланхолійному, бароковому/ стану можна перетерпіти. Бо страждання визначається як уміння до ранку перетерпіти ніч божевілля. Елегійний же стан, стан умиротворення, що розчиняє у собі страждання, опановує поета через постійне звертання до призабутого сучасниками жіночого перня. Жертва в ім'я роду мислиться поетом як жертва в ім'я Ладі, що започатковує і охороняє ієрархічну будову національного буття. Також витримати "страсті хресного шляху" можливо, бо існує Вероніка, "найтихіша квітка землі" /П.М., 401/, яка наважилась підтримати німічне плече Того, хто самотньо двигав хрест. Жінка, увібравши в свою долю розп'ятого страсотерпця, стала поетовим посланцем, що перебуває в дорозі до наступних поколінь.

У її Сльозі - символі милосердя, поетові бачиться спосіб порозуміння між людьми. М.Павлишин зазначає, що "у "Невольницькій музі" невольництво ледь згадується, оскільки самовираз не є основним завданням Калинцевої поезії" /Павлишин; 101/. Дійсно, все "упованіє" поета на вище призначення життя освячене смыслом

співчуття і любові. "Упованіє" на жіноче милосердя ріднить двох великих національних поетів - Т.Шевченка та І.Калинця. Однак їх поетичне "стило" докорінно різняться. І.Калинець описує вплив на свій внутрішній стан образу "тихої і гордої" жінки. Саме тоді, коли "заноситься на бунт в очах", починає діяти її миротворча місія. І тоді поет-бунтівник, опришок або ж гайдамака - обертається на барокового меланхоліка: "згасає легенькими сльозами/ відчиняти Кобзар лядно/ моя дзвенислава тихне" /Н.М.,198/. Як життя чоловіка освячується жіночим існуванням, так національне буття освячується існуванням "жінки неустанного милосердя". Маленької дрібки ніжності досить, щоб врятувати поетову душу від розпаду, а світ - від духовного смертіння. Жіночий образ-символ породжує поліфонію відгуків у поетовій душі, кожен з яких творить певне емоційно-сміслові коло. Так Калинців діалог в усесвіті - не з Богом, а з нею, Покровителькою Непорушності, Мадонною, Магдалиною, Богородицею із Красова, що поєднала в собі риси язичницької Лади і християнської Богородиці. Для спілкування з Нею поет обирає мову молитви. В міру того, як поет насилає молитву хвали або прохання до Лади не відлучати його від "своєї левади як від найсолодших грудей" /П.М.,182/, поступово тамуються гострі відчуття болю і самотності. Шляхетна тривога за жінку, зосередження уваги на стражданнях матері від втрати сина, дружини - від втрати чоловіка, дочки - від втрати батьків, зумовили виникнення того внутрішнього стану, який давав забуття своїх власних мук - меланхолії - упривілейованого душевного стану, під час якого була особливо ясною суєтність усього світського /Павлишин; 95/. Найкраще меланхолія втілюється у переживанні поетом естетичного вчарування щодо жінки й Батьківщини, яке було описане поетом спочатку в повісті "Молімось зорям дальнім".

У повісті, написаній під час першого ув'язнення, в період між появою двох поетичних збірок поета, викристалізувались усі поетичні символи страждання і породженого ним милосердя. Повість цікава переплетенням двох світоглядів, що від початку були особливостями Калинцевого стилю - модерного /з його екзистенційними почуваннями/ і барокового /саме тому М.Павлишин характеризує І.Калинця як поета передмодерного/ /Павлишин; 103/.

З одного боку, головний герой Йосиф Прекрасний, втративши кохану, вчиться "про-життя" страждань, трактованих як одна з гуманістичних таємниць буття. Жіноча влада над поетом у тому, що вона дала спізнати біль. Відтак і втрата Батьківщини осмислюється як втрата коханої жінки. Україні Йосиф Прекрасний створив у неволі свою "Пісню Пісень". Чар повертав Батьківщину в ілюзіях "карпатський гір, хат і кам'яних палациків"¹, допомагав вистояти в розлуці з рідними. Йосиф Прекрасний, поет, пише елегії, в яких розчинявся сум і народжувалася любов до ближнього та стан умиротворення.

Таким чином, повість засвідчила, що перед народженням "Невольничої музи" відбулася духовна еволюція поета, під час якої його бароковий світогляд розчинив у собі його модерні почування, що породило зміну мотивів в цій ліриці: від страждання до стоїчної витривалості і до милосердя у "Невольничій музи".

В и с н о в к и

На підставі аналітичного розгляду художніх творів В.Стуса, І.Світличного та І.Калинця основними філософсько-естетичними мотивами можна назвати "естетику страждання" у ліриці В.Стуса, мотив героїчного чину у І.Світличного, мотиви стоїчної витривалості та милосердя у поезії І.Калинця. Ці мотиви загалом відо-

¹ Сучасність. - 1994. - №7-8. - С. 53.

бразили естетичну концепцію посттоталітарного буття суб'єкта у розумінні літературного дисидентства і засвідчили еволюцію літератури в її переорієнтації на глибші виміри людського буття.

У філософсько-естетичних мотивах інтегровані всі типи незгоди та інакодумства, починаючи від так званого культурництва шістдесятників і закінчуючи відвертим неприйняттям дегуманізованого, денаціоналізованого суспільства. З огляду на це екзистенціальна проблематика набула у світосприйнятті поетів великої ваги і втілилась у мотиві страждання. Він відобразив особисте переживання "в'язнем сумління" застосованих до нього методів насильства, волю, спрямовану на переборення людських слабкостей, на досягнення непохитності Духу. Епіцентр болю – приголомшливе відчуття втрати, "обтятість" від земних шляхів, що зумовлює усвідомлення своєї смерті серед порожнечі всесвіту, збайдужіння, відчуження, "самопочезання", поглиблюючи колізії абсурдного буття, завершувані неминучим внутрішнім прожиттям своєї смерті, "вертикалі кінця" /В.Стус/, "поклику у небуття" /І.Калинець/. Осмислення духовного шляху "в'язнів сумління" втілилось у поетичних символах "дороги болю" /вигнання, смерть, безсмертя/, "терном увінчаної голови", "виструнченого хребта", лицаря, Дон Кіхота, які засвідчили еволюцію української літератури у напрямку до символічно-міфологічного мислення.

Якщо на внутрішньому рівні філософсько-естетичні мотиви лірики дисидентів пов'язані з формуванням ідеалу особистісного, то на зовнішньому – це була художня спроба втілити своє розуміння національного ідеалу. Рабське становище нації пов'язане із зображенням "колективного Едему" – масового тоталітарного суспільства, сутність якого розкривають образи і символи: "веселий цвинтар", театр абсурду, "провінційка", тюрма, "завжди в'язень",

Іда, Семигини. Трагіфарс лірики дисидентів, принцип гри, застосовані засоби іронії та сатири стали своєрідним захистом проти явищ масових психозів, допомагали у витворенні такого душевного стану, через який долалось відчуття екзистенційної неприхищеності. Переборення екзистенційних почувань зумовило мотив витривалості і подальше формування нових душевних станів, що дають підстави характеризувати дисидентську лірику як різностильове явище.

В.Стус, що складну філософсько-естетичну проблему духовного шляху особистості передає у формі "поетичної прози" /період "Палімпсестів"/, яка полегшувала сприйняття його лірики, виступає поетом "після" модерним /Стус Д.; 22/.

У ліриці І.Світличного біль за "послідуче" становище свого народу породжує почуття відповідальності за співпричетність до зlodіянь епохи. Мотив героїчного чину пов'язує його лірику з народним героїчним епосом і літературною традицією, з її вольовим імперативом про слово-збров, з "гайдамацьким" струменем, що призвів до пульсації у ній великої сили патріотичного почуття. Тому основні символи його поезії - поет Митуса, "козацька голова - на палі", Тарас Бульба і ближчі національні герої - Курбас і Зеров, Стус і Калинець.

І.Калинець тяжіє до ще глибшого національного коріння - релігійно-барокового. Це дало підстави сучасним дослідникам характеризувати його як поета передмодерного /М.Павлишин/. Бароковий світогляд спрямив виробленню душевного стану умиротворення, який розчинив у собі страждання. У розумінні поета жертва, принесена в ім'я збереження найдорогоціннішого віна нашого народу - ім'я роду - є естетично прекрасною. Однак усе "унованіє" поета на береги роду, на смисли життя, реалізовані у співстраж-

данні і милосерді. Через це поет постійно тримає у полі свого зору архетипічні барокові образи "гордих і тихих" людей. Серед них основний символ його поетичного космосу - "жінка неустанного милосердя", що зумовив і основний мотив лірики. Емоційно-смыслове коло, витворюване цим образом, дуже широке. Ії Сльоза живить пригасаче Коріння Родючого Роду Ораців, є способом порозуміння між людьми і причиною перетворення поетового "стила".

Поети-дисиденти до естетичної категорії прекрасного підносять поняття "щирості". Прагнення бути щирими зумовлене аморальною практикою підміни гуманістичних цінностей у деперсоналізованому суспільстві. Щирість - це в першу чергу здатність до життєгоріння, продемонстрована поетами-дисидентами в ідеалі життя "величюго і страждального". Щирість - це здатність до співстраждання і милосердя, найсильніше пов'язана із жіночими образами. Щирість визначає не лише сутність "філософії серця", а й творчості. Своєю спробою "у слово вмістити ядро слова" /І.Калинець/ літературне дисидентство чинило опір пристосуванству у житті і мистецтві.

С п и с о к п у б л і к а ц і й:

1. "Естетика страждання" в українській культурі //Культура - духовність - мистецтво: Збірник наукових праць. - К., 1995.- С. 230-233.
2. Значення поетичної символіки В.Стуса для формування національної свідомості українців // Збірник наукових праць. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції у 2-х ч. - Київ-Кривий Ріг, 1995. - Ч.І. - С. 34-38.
3. Символ "веселий цвинтар" в "естетиці страждання" В.Стуса. // Слово і час. - 1997. - № 2.- С. 55-59.

4. Символ дороги як проблема духовного шляху особистості в поетичній спадщині В. Стуса // *Людина - Культура - Духовність*. Збірник наукових праць. Випуск II. - К., 1996. - С. 178-183.
5. Екзистенціальний світ героя в ліриці І. Калинця // *Наукові праці викладачів, аспірантів та студентів*. Випуск I. - Кривий Ріг, 1996. - С. 23-28.
6. Мотив героїчного чину в "гратованія" ліриці І. Світличного // *Парадигми антропоцентризму*. - Матеріали доповідей і повідомлень акції "Людина. Культура. Духовність". II Міжнародний симпозіум "Людина: мова, культура, пізнання". 16-17 квітня 1997 року в Кривому Розі. - Кривий Ріг, 1997. - С. 83-86.
7. Демістифікація ідеологічних догм засобами сатири у поезії І. Світличного // *Парадигми антропоцентризму*. - Текст пленарних докладов и тезисы сообщений II-го международного симпозиума "Человек: язык, культура, познание" 16-17 апреля 1997 года. - Кривой Рог: Библиотечка "Саксагани", 1997. - С. 236-237.

SUMMARY

Onikienko I.N. Philosophical and Aesthetic Ground of Ukrainian Dissident Poetry (V. Stus, I. Svitlichny, I. Kalinets).

The thesis for degree of Candidate of Philology (speciality 10.01.01.. Ukrainian Literature, Shevchenko Institute of Literature the National Academy of Sciences, Kiev, 1997).

The thesis is devoted to the problem of philosophical and aesthetic ground of dissident poetry.

The author studies the conceptual peculiarities of literary styles: the evolution of mythopoetical thinking, intertextual links, the importance of the elements of drama, tragedy and farce in the Dissident Poetry, their interrelation with tradition and literary innovation.

АННОТАЦИЯ

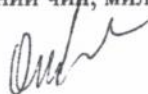
Оникиенко И.Н. Философско-эстетические мотивы лирики украинских поэтов-диссидентов (В.Стус, И.Свитличный, И.Калинец).

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01. - Украинская литература, Института литературы им. Т.Г. Шевченко НАН Украины, Киев, 1997.

Защищается диссертация, в которой рассматриваются философско-эстетические мотивы лирики поэтов-диссидентов. На основе этих мотивов делается первая попытка охарактеризовать эстетическую концепцию посттоталитарного бытия человека и ввести таким образом творчество литературного диссидентства в контекст развернувшейся в начале 60-х годов эстетической дискуссии шестидесятников.

В процессе исследования прослеживаются концептуальные особенности литературных стилей: эволюция мифопоэтического мышления, интертекстуальных связей, значение игры и трагифарса в лирике диссидентов, их связь с традицией и литературное новаторство.

Ключові слова: "естетика страждання", героїчний чин, милосердя, стоїчна витривалість, homo patiens, homo dissidens.

435642

AB 37.571

Підписано до друку 17.03.97р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 1,0.
Наклад 100. Зам. 80.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86